

ANTİK MİSİR'DA TANRI VE ÖLÜM TASAVVURLARI

The Conception of God and Death in Ancient Egypt

Meryem KARAGÜLLE ÇİFÇİ

Doktora Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Konya, Türkiye ror.org/03tg3eb07

Lecturer. Dr., Necmettin Erbakan University Institute of Social Sciences Department of Basic Islamic Sciences Department of Philosophy and Religious Studies, Konya, Turkey

✉ karmer_27@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0003-1942-6880>

📌 Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 08.05.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 06.06.2023

Yayın Tarihi / Published: 15.06.2023

” Atıf / Cite as: Karagülle Çifçi, Meryem. “Antik Mısır'da Tanrı ve Ölüm Tasavvurları”. *Mütefekkir* 10/19 (2023), 235-255. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1312472>

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Sciences, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

🔍 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

ANTİK MİSİR'DA TANRI VE ÖLÜM TASAVVURLARI*

Öz

Günümüzde mensubu bulunsun ya da bulunmasın, yeryüzünde yaşamış olan her din kendine inananlar tarafından doğaüstü ve emsalsiz olarak algılanmıştır. Dinler, içlerinde kendilerinden bazen korkulan bazense kendilerinin merhametine mazhar olabilmek adına çeşitli ritüellerle yaklaşılın mabut ya da mabutlar içerebilmiştir. Antik Mısırlılar, günümüzde mensubu bulunmamasına rağmen ortaya koydukları tanrı ve ölüm inancıyla nevi şahsına münhasır diyebileceğimiz, tamamen Mısırlılara mahsus bir dini sistem vücuda getirmiştir. Bu dinin merkez noktasını oluşturan tanrılar ve öte dünya tasvirleri ise gerek hiyeroglif metinlerinde gerekse mezar süslemelerinde kendilerine oldukça önemli bir zemin bulmuştur. Çalışmamızda tarihî süreç içerisinde değişen Mısır'da, öz nitelikleriyle değişmeyen iki unsur olan tanrı ve ölüm inancına Mısırlıların ne şekilde baktığı ele alınmıştır. Tanrı inancını oluşturan temel faktörler, bu inancın bir panteona dönüşme süreci, ölümün Mısırlı bireyde neler çağrıştırdığı ve bunun sonucunda ortaya çıkan öte dünya telakkileri irdelenmiştir. Sonuç olarak Mısır dininin diğer pek çok dine kıyasla tanrı ve ölüm kavramlarını neden daha fazla ön plana çıkardığı ele alınmış ve bu iki kavramın Mısırlıların dünyayı algılayış biçimine, dine ve ölüm sonrasına bakışına etkisinin nasıl olduğu tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Antik Mısır, Antik Mısır Tanrıları, Ölüm Tasavvuru, Mısır Dini.

The Conception of God and Death in Ancient Egypt

Abstract

Every religion that has ever existed on earth, whether or not it has any members today, has been perceived as supernatural and unique by its believers. Religions have included a deity or deities who are approached with various rituals, sometimes out of fear and sometimes in order to gain their mercy. The ancient Egyptians, although they do not have any members today, created a religious system that can be called unique with its belief in gods and death, which is completely unique to the Egyptians. The depictions of gods and the afterlife, which constitute the central point of this religion, have found a very important ground for themselves both in hieroglyphic texts and tomb decorations. In this study, we examine how the Egyptians viewed the belief in gods and death, two elements that did not change with their essential qualities in Egypt, which changed in the course of history. The basic factors that constitute the belief in God, the process of transformation of this belief into a pantheon, what death evokes in the Egyptian individual, and the resulting notions of the afterlife are analyzed. As a result, it is discussed why Egyptian religion emphasized the concepts of god and death more than many other religions and how these two concepts affected the way Egyptians perceived the world, religion and the afterlife.

Keywords: History of Religions, Ancient Egypt, Ancient Egyptian Gods, Conception of Death, Egyptian Religion.

GİRİŞ

İnsanlık tarihinin en eski uygarlıklarından biri de varlığını yüzyıllar boyunca devam ettiren Antik Mısır Uygarlığı'dır. Yeryüzünde yaşamış belli

* Bu çalışma, yazarın "Eski Mısır Dini'nde Tanrı ve Öte Dünya İnancı" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

başlı eski kültürlerin çoğu ya Mısır Uygarlığı'nın bir devamı olarak varlık sahnesine çıkmış ve yahut da bu köklü uygarlıktan pek çok alanda esinlenmiştir. Antik Mısır Uygarlığı, Kuzey Afrika, Doğu Akdeniz ve Güney Avrupa kültürleri üzerinde yaygın ve derin izler bırakmış; Fenike, İbrani, Roma ve Yunan Medeniyetlerinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.¹

Antik Mısır'da tanrılara inanmak ve ölümden sonraki hayat, dinde merkezi bir rol üstlenmiştir. Tanrı ve ölüm inancı Mısır'da varlığını hemen her asırda sürdürmüştür. Bu temel unsurlardan olan Tanrı inancı, Mısır'da yönetimin hanedanlar eliyle değiştiği dönemlerde, yeni dönemin şartlarına göre öne çıkan tanrı ismiyle birlikte hanedanın ve dolayısıyla yönetimdeki kralın otoritesini belirleyen bir unsur olmuştur.

Hanedanlık sayısının otuzdan fazla olduğu bilinen, köken olarak da yaklaşık MÖ 3100 yıllarına kadar götürebileceğimiz Mısır Uygarlığı² tarih alanında bilhassa Dinler Tarihi'nde incelenmeye değer çok eski ve köklü bir uygarlık olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çok eski dönemlerden beri Mısır coğrafyası geleneksel bir şekilde Aşağı Mısır ve Yukarı Mısır olmak üzere iki ana bölgeye ayrılmıştır.³ Kral Narmer (Menes) ordusunu Yukarı Mısır'dan Aşağı Mısır'a getirerek burayı ele geçirmiş ve Mısır devletini tek bir yönetim halinde kurmuştur.⁴ Böylece Mısır'ın kuruluşu, tarihsel verilerin aktarımına göre MÖ 3050 yıllarında Yukarı Mısır Kralı olan Kral Narmer tarafından sağlanmıştır.⁵ Bu birleşimin tarihi net olmamakla birlikte MÖ 3315⁶ ile MÖ 2950⁷ arasında çeşitli tarihlendirmelerin yapıldığı görülmektedir. Erken hanedanlık dönemi tarihlerinin kral yıllıklarına dayandığı kronolojilerde Narmer döneminin MÖ 2900'lü yıllara tarihlendiği de görülebilmektedir.⁸ Bu birleşmeden sonra Kral her zaman "İki Ülkenin Efendisi" diye çağırılmış ve Yukarı ve Aşağı Mısır'ın taçlarını giymiştir.⁹

Mısır Medeniyeti inanç bağlamında pek çok karmaşık yapıyı barındırmaktadır.¹⁰ Gerek kültürel gerekse siyasi değişimlerin etkisiyle varoluş sahnesinde yerini alan Antik Mısır Dini'nde, üzerinde tüm

¹ Talat Sait Halman, *Eski Mısır'dan Şiirler - Güneş-Tanrı İle Sevgi Ozanı* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995), 15-16.

² Afet İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992), 57.

³ Margaret R. Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York: Facts On File, 2002), 115.

⁴ Sophie Desplancques, *Antik Mısır* (Ankara: Dost Kitabevi, 2016), 39.

⁵ Douglas J. Brewer, *Mısır ve Mısırlılar* (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2011), 42.

⁶ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 60.

⁷ Desplancques, *Antik Mısır*, 41.

⁸ Erik Hornung vd. (ed.), *Ancient Egyptian Chronology* (Leiden; Boston: Brill, 2006), 490.

⁹ Leonard William King - Henry Reginald Holland, "Yeni Keşifler Işığında Mısır, Kalde, Suriye, Babil ve Asur Tarihi", (İzmir: İlya Yayınevi, 2012), 46.

¹⁰ Erik Hornung, *Conceptions of God in Ancient Egypt: The One and the Many* (New York: Cornell University Press, 1982), 68.

inananların hemfikir olduğu sabit bir din anlayışı görülememektedir.¹¹ Bu karmaşıklığın sebebini, siyasi merkezin dolayısıyla ülke yönetimine dini anlamda hâkim olan esas unsurun, hanedanın değişimine bağlayabiliriz. Hanedanlar değiştikçe egemen hanedanların tanrılar panteonunda öne çıkardıkları tanrıları da değiştirmiş ve farklı dönemlerde farklı tanrılar hiyerarşik üstünlük elde edebilmiştir.

Yönetimdeki hanedanların kökenlerine göre saygı duyulan tanrıların üstünlükteki konumları değişebildiği gibi yaratılış mitleri de değiştirebilmiştir. Bu sebeple Mısır'da yaratılış mitleri de birden fazladır.¹²

Çalışmamızda zamanın şartlarına göre tarihi gelişim gösteren ve değişen Mısır'da, öz nitelikleriyle değişmeyen iki unsur olan tanrı ve ölüm inancına Mısırlıların ne şekilde baktığı ele alınmıştır. Tanrı inancını oluşturan temel faktörler, bu inancın bir panteon olarak ne ifade ettiği, ölümün Mısırlı bireyde neler çağrıştırdığı ve bunun sonucunda ortaya çıkan öte dünya telakkileri irdelenerek bu iki ana düşüncenin Antik Mısır'da neden önemli bir yere sahip olduğu ele alınmıştır.

1. ANTİK MISIR'DA TANRI TASAVVURU

Mısır'da çeşitli dönemlerde yaşam standartlarının değişimine paralel olarak farklı tanrı tasavvurlarının oluşabildiğini görüyoruz. Mısır teolojisi kendilerine mahsus tanrıları, kozmosa dair görüşleri ve tüm bunların birbirleriyle ve insanlıkla olan ilişkilerine dair belirli kavramlar barındıran bir teolojidir. Yine bu teoloji tamamen oturmuş, durağan kurallara sahip bir teoloji olmamasına rağmen kavramları zamanla değişime uğramış ve çeşitlilik göstermiş olsa da dikkate değer bir tutarlılık ve sürekliliğe sahip olmuştur.¹³

Mısır Medeniyeti, esasen Nil Nehri'nin kenarında kurulmuş bir medeniyet olduğu için öncelikle Nil, Mısır için vazgeçilemez bir unsur olmuştur. Nil Nehri Mısır için sadece görsel bir manzara teşkil etmemiş, erken dönemlerden itibaren onların temel felsefelerini, düşünce tarzlarını, dini inanışlarını ve dahi alışkanlık ve geleneklerini de biçimlendirmiştir. Nil'in sürekli devri daim halinde olan simgesel gücü Mısırlıların günlük yaşantı ve göreneklerini etkilemiş ve onlarda ortak bir ruh oluşturmuştur.¹⁴

Mısırlıların tanrıları yaşadıkları coğrafyadan seçilen figürlerden oluşmuş, genellikle gündelik hayatta en çok muhatap olunan güneş ve Nil Nehri, bitkiler, toprak ve gökyüzü gibi hayatın olmazsa olmaz unsurları birer

¹¹ Jaroslav Černý, *Ancient Egyptian Religion* (London: Hutchinson's University Library, 1957), 39.

¹² Richard H. Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt* (New York: Thames&Hudson, 2003), 16.

¹³ Ian Shaw - Elizabeth Bloxam, *The Oxford Handbook of Egyptology* (New York: Oxford University Press, 2021), 844.

¹⁴ Toby A. H. Wilkinson, *Eski Mısır: MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi* (İstanbul: Say Yayınları, 2013), 53.

tanrılaştırma nesnesi olarak görülmüştür. İnsan da bir anlamda tanrısal varlığı tanımlamada vazgeçilmez bir unsur olduğu için bazı tanrılar insan formunda, özellikle baş kısmı hayvandan oluşan fakat insan bedenine sahip varlıklar olarak düşünülmüştür.

Mısır iklimi düşünüldüğünde Nil Nehri'nin ve güneşin bu iklimde ne denli tesirli olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Nil Nehri'nin taşkınları dahi dikkatle izlenmiş hatta cenaze ritüellerinin niteliklerini belirlemede bazen bu taşkınların seyri etkili olmuştur.¹⁵ Nil Nehri adeta kutsallaştırılarak suyunun gökyüzünden indiğine bazen de yeraltından doğarak Mısır'a vardığına inanılmıştır.¹⁶ Ra'nın gece ve gündüz kayıkla yaptığı yolculuklar dahi kutsal nehir Nil'de olmaktadır, zira yeryüzünde olduğu gibi gökyüzünde de Nil bulunmaktadır.¹⁷ Mısır'ın tarih sahnesinde uzun yıllar silinmeden var olmasında kendisine fayda sağlayan Nil Nehri aynı zamanda ordu faaliyetlerinin veriminde, krallığın gelişiminde ve hatta dikilitaşların taşınmasından tanrılar için yapılan geçit törenlerinde bu dikilitaşların kullanılmasına kadar Mısır'a pek çok fayda sağlamıştır.¹⁸

Özellikle Nil Nehri için, onun suyunun güçle eşit olduğu ve suyunun asla ölmeyeceğine dair bir inanç da mevcuttur.¹⁹ Nil nehrinin suları bu sebeple "hayat suyu" şeklinde de tanımlanmıştır. Aynı şekilde eski eserlerin neredeyse tamamına kazınmış şekilde görebileceğimiz güneş sembolü de Mısırlılar için özellikle ışınlarıyla tahılların oluşmasına etkisinden dolayı önemli bir yer tutmuştur.²⁰ Mısırlılar yaşadıkları şehirlere bile güneşle ilgili isimler vermiştir. Heliopolis, "güneş şehri" demektir.²¹ Mısırlıların ezoterik öğretileri ve ruhsal inançlarının bir dışavurumu olan tapınakların²² konumları da Nil nehri ve güneşe göre belirlenmiş, hatta bazı tapınaklarda güneşin yılda iki kez görüleceği şekilde geometrik düzenlemeler yapılmıştır.²³ Yine Mısırlıların inancına göre güneş, yenilenen her bir günde gökyüzünü bir kayıkla geçmektedir.²⁴

Mısır'ın çok eski zamanlarında insanlar klanlar halinde yaşamış ve bir anlamda idari bölüm de diyebileceğimiz nomları oluşturmuştur. Nomlar

¹⁵ Erika Meyer - Dietrich, "When Natural Phenomena Enter the Symbolic Sphere: An Ecological Perspective on Ritual Texts within the Egyptian Funerary Cult", *Numen* 51/1 (2004), 2.

¹⁶ Mürüvvet Kurhan, "Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Ré", *Belleten* 57/218 (1993), 5.

¹⁷ Kurhan, "Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Ré", 16.

¹⁸ Wilkinson, *Eski Mısır*, 39.

¹⁹ T. Oestigaard, *The Religious Nile: Water, Ritual and Society Since Ancient Egypt*, (London: İ.B. Tauris, 2018), 19.

²⁰ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 3-7.

²¹ Andrew Curry, "Egypt's Eternal City", *Archaeology* 72/2 (03 Nisan 2019), 26-33.

²² Todd Hayen, *Ancient Egyptian Sacred Science and the Loss of Soul in Modern Materialism*, *ProQuest Dissertations and Theses* (California: Pacifica Graduate Institute, Ph. D., 2014), 38.

²³ Corinna Rossi, "On Measuring Ancient Egyptian Architecture", *The Journal of Egyptian Archaeology* 106/1-2 (01 Haziran 2020), 233.

²⁴ Dominique Valbelle, *Eski Mısır'da Yaşam*, çev. Cem Muhtaroglu (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1992), 52.

öncelikle Nil'in kenarına yerleşen Mısırlıların kendilerini çölden gelebilecek tehlikelere karşı korumak amacıyla oluşturduğu küçük kalelerden meydana geliyordu. Bu isim Yunanca "Nome" şeklinde kullanılmış ve bu küçük yerleşkeler zamanla büyük şehirlerin ve büyük bir medeniyet merkezinin esasını oluşturur hale gelmiştir.²⁵

Nomlara ait olan totemler bazen o bölgenin yerel ilahına dönüşmüş, bazen de kabileler göç neticesinde yerlerini değiştirince totemlerini yanlarında götürerek yeni yerleşim bölgelerinde tapılan ilah sayısının çoğalmasına zemin teşkil etmiştir. Bunların yanı sıra kendilerine adanan mabet miktarının daha fazla olduğu, yerel tanrılara göre daha büyük sayılan şehir tanrıları da mevcuttur. Tanrıların bazı sevilen özellikleri birbirlerine aktarılarak senkretik oluşumlara da imza atılmıştır. Yine farklı ülkelerden getirilen yeni tanrılara ibadet edildiği de olmuştur.²⁶ Bu dönüşümün bir örneği olarak, Mısır ordusunda görev yapan ve köken olarak farklı ülkelere ait paralı askerleri örnek verebiliriz. Bu askerler bazen kendi ülkelerine dönmeyerek Mısır'da yaşamayı tercih etmiş, Mısırlı isimleri almış ve eski tanrılarını da yanlarında getirerek onlara tapmaya devam etmiştir.²⁷

Mısır'da mitolojik figürlerin bir kısmını da oluşturan kutsal hayvanlar ve onların oluşturduğu hayvan sembolizmi, bu hayvanlara henüz yaşadıkları dönemden itibaren saygı duyulmasının kapısını aralamış, böylece çeşitli hayvanlar kutsallaştırılarak tanrılık makamına yükseltilmiş, tanrı sayısı da kutsallaştırılan hayvan oranında fazlalaşmıştır. Bu bağlamda inek, ibis kuşu, öküz, köpek başlı maymun ya da kedi gibi hayvanlar kutsal hayvan statüsüne alınmıştır. Bu hayvanlar tanrıların yaşayan görüntüleri haline getirilerek belirli tanrılarla özdeşleştirilmiştir. Mısırlılar bu hayvanlara yaşadıkları süre boyunca büyük bir saygıyla davranmış, onları beslemiş, ihtiyaçlarını karşılamış ve öldükleri zaman da bir insan bedenine gösterdikleri derin hassasiyete eşdeğer biçimde onları mumyalayıp gömmüştür.²⁸

Mısır'da figürüne çok sık rastladığımız, insan kalbine yapı olarak da benzeyen Scarab böceği (gübre böceği)²⁹ de bu hayvanlar arasında yer almaktadır. Saklanmak üzere mumyalanan bu hayvanların vücutları, ilişkilendirildikleri tanrının vücudu gibi düşünülmüştür. Yine tanrıların bazen insan bazense insan ve hayvan karışımı şeklinde düşünüldüğü de olmuştur.³⁰ Bu şekilde bir nevi tanrılara, insanlara ait beşerî unsurların

²⁵ Yusuf Ziya Özer, *Mısır Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 1987), 39.

²⁶ Ernest Alfred Wallis Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri* (İzmir: Ege Meta Yayınları, 2001), 78.

²⁷ Valbelle, *Eski Mısır'da Yaşam*, 30.

²⁸ Cornelis Petrus Tiele, *Comparative History of the Egyptian and Mesopotamian Religions* (London: Trubner, 2007), 101-102.

²⁹ Simon Rodbard, "The Heart Scarab of the Ancient Egyptians", *American Heart Journal* 45/6 (1953), 918.

³⁰ Hornung, *Conceptions of God in Ancient Egypt*, 113.

atfedildiği de söylenebilmektedir.³¹ Yine hayvanlar, insanlarla tanrılar arasında iletişim kurmaya yardım eden varlıklar olarak da görülmüştür.³²

İnsan-hayvan karışımı olan tanrılara verebileceğimiz en iyi örneklerden biri çakal başlı Anubis ilahıdır. Rivayetlere göre, Osiris'le gayrimeşru ilişkisi olan Neftis'in bir oğlu olmuş, eşinden korkarak bebeği terk eden Neftis'in ardından İsis, bazı köpeklerin yardımıyla bebeği bulmuş ve onu büyütüştür. Zaman içinde çocuk onun daimî koruyucusu ve refakatçisi olmuş, tıpkı köpeklerle insanlar arasındaki ilişkide olduğu gibi onun da tanrılara bekçilik ettiği düşüncesiyle, bu ilah "Anubis" ismini almıştır. Bu yüzden Anubis, çakal başıyla resmedilir.³³

Antik Mısır'da, yaşamın gidişatıyla paralel olarak çeşitli bölgelerde belirli süreçler içinde bazı kavramların diğer bazılarıyla birleşerek bir takım yeni ilah sistemleri oluşturduğu gözlenebilmiştir. Bu yeni ilah sistemlerinde, asıl gruba dahil olan iki veya daha fazla tanrıyla yeni bir tanrı sistemi oluşmuş ve bir nevi tanrısal senkretizm meydana getirilmiştir.³⁴ Bu senkretizme, Orta İmparatorluk Dönemi'nde kullanılan Amon-Ra kültüne ilave olarak Ra'nın Horus'la birleşmesi ve Ra- Horakti'yi oluşturması da örnek olarak verilebilir. Bazı dönemlerde bu senkretizm ikiden fazla tanrıyı kapsayabilmiştir. Bu yapıya Ptah, Seker ve Osiris'in birleşerek Ptah-Seker-Osiris'i oluşturması örnek olarak verilebilir. Bazen bu tür senkretik oluşumlarda tanrılar kişisel özelliklerini kaybetmemiş fakat kendi kişisel özellikleri zayıflamış bir şekilde varlıklarını sürdürmeye devam etmiştir.³⁵

Mısır'da belli başlı tanrı gruplarının olduğunu da biliyoruz. Bunlardan biri Heliopolis sisteminde yer alan ve "Ennead" olarak da bilinen, Tanrı Atum'un meydana getirdiğine inanılan "dokuzlu tanrı" anlayışıdır.³⁶ Başlangıçta Atum'un vücudunun parçaları olarak düşünülen bu dokuz tanrı sonraları ondan ayrılmış ve kendi şahıslarına bürünmüştür. Böylece Atum, onları yaratarak kişileştirmiştir. Ennead'ı oluşturan tanrılar: Shu, Tefnut, Nut, Geb, İsis, Osiris, Horus, Neftis ve Seth'dir.³⁷ Yine Ra'nın baş tanrı olduğu ve Hermopolis'in "sekizli tanrısı" olarak da bilinen "Ogdoad" bu tanrı gruplarına örnek olarak verilebilir. Ogdoad'ı oluşturan tanrılar ise Nun ve Naunet, Huh ve Hauhet, Kuk ve Kauket ve sonradan eklenen Amun ve

³¹ Alfred Wiedemann, *Religion of the Ancient Egyptians* (New York: Dover Publishing, 2003), 172.

³² Ertuğrul Döner - Savaş Menteş, "Gelenek Aktarımı: Atalar Dini (Mısır Kültürü, Hz. Musa ve İsrailoğulları Örneği)", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2022), 183.

³³ E. A. Wallis Budge, *Legends of the Egyptian Gods* (New York: Dover Publications, 1994), 220-221.

³⁴ Tiffany Ann Redman, *Mut and Her Inner Circle: A Study of the Interconnectedness of the New Kingdom Goddesses at Thebes*, *ProQuest Dissertations and Theses* (Ann Arbor: The University of Memphis, Ph.D., 2021) (ProQuest Dissertations & Theses Global (2604875372)), 30.

³⁵ Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, 340.

³⁶ Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, 143.

³⁷ Ian Shaw - Paul T. Nicholson, *The British Museum Dictionary of Ancient Egypt* (London: British Museum Press, 2008), 93; Richard H. Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt* (New York: Thames & Hudson, 2003), 79.

Amaunet olarak bilinir.³⁸

Bu grupların az çok birbirine benzeyen, bazen bir ya da iki tanrı isminin değiştiği çeşitli varyantlarına da rastlanmaktadır. Harici olarak, bu gruplarda isimleri geçmesine rağmen ayrı olarak aile üçlemesi oluşturan tanrı gruplarından da bahsedebiliriz. Bunlardan özellikle öne çıkan tanrı grubu Osiris- İsis- Horus üçlemesidir. Bu üçleme Tanrı Osiris, karısı İsis ve onların oğlu olan Horus'dan oluşan bir üçlemedir. Burada Osiris, yaşamın kendisinden doğduğu kutsal babayı, İsis onun dişil ve üretken yanını, Horus ise maddi âlemi ve aynı zamanda da ilâhî kelâmı temsil etmektedir.³⁹ Osiris aynı zamanda Mısırlılara göre dünyayı yaratan büyük tanrı ile aynı özdedir.⁴⁰ O öldürülünce, "büyük büyücü" diye tanımlanan İsis, en yüce tanrısal zekaya sahip olan Thoth'dan ilahî kaynaklı büyüleri yapmayı öğrenmiş ve Osiris'i hayata döndürerek onun vasıtasıyla kendisinden Horus'un doğmasını sağlamıştır.⁴¹ Kuvvetli bir dişil unsur olarak ön plana çıkan İsis, Eski Krallık döneminden beri hem Mısır tanrılar panteonunda hem de Mısır tapınak ve mezarlarında yaygın olarak tasvirleri kullanılan bir tanrıçadır.⁴²

Mısır'da kardeşi Osiris'i gaddarca öldüren Seth ilahı adeta kötülüğü temsil eder hale gelmiş, babası Osiris'in öldürülmesi üzerine Horus da Seth'in tam tersine iyilik ve doğruluğun yanında gösterilerek bu iki unsurun temsilcisi olmuştur. Böylece iyilik ve kötülük kavramları gibi doğruluk ve yanlışlık da ahlâksal kavramlar olarak Horus ve Seth'e mal edilmiştir.⁴³ Mısır metinlerinde geçen "Horus ve Seth'in Çatışması" ismini taşıyan mitolojik bir hikâyenin olması da bu dualizmden kaynaklanmaktadır.⁴⁴

Mısırlılar varoluşlarını oldukça hassas bir denge üzerinde kurgulamıştır. Onlara göre yaratılmış düzenin sürdürülmesi çorak kızıl toprağa karşılık bereketli kara toprak (kemet), ölülerin diyarı olan batı ile yaşayanların diyarı doğu, Nil'in düzensiz taşkınları ile bu taşkınların görülmediği kurak mevsimler arasındaki yıllık mücadele gibi iki zıt kutbun sürekli olarak dengede tutulmasına bağlıdır.⁴⁵ Maat olarak ifade edilen bu denge unsuru Mısırlılara göre dünya yaratılırken ortaya çıkan kaosu ortadan kaldırmıştır ve Maat'ın denge prensiplerine uyulmaması halinde evrensel

³⁸ Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, 310; Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi - Cilt 1 - Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına* (İstanbul: Kabalıcı, 2003), 115; Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, 2003, 77-78.

³⁹ Pat Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, (New York: Chelsea House, 2010), 87, 94, 144.

⁴⁰ Budge, *Legends of the Egyptian Gods*, p. XX.

⁴¹ Budge, *Legends of the Egyptian Gods*, 54-55.

⁴² Kelly A. Moss, *The Development and Diffusion of the Cult of Isis in the Hellenistic Period*, ProQuest Dissertations and Theses (Arizona: The University of Arizona, M.A., 2017), 33.

⁴³ Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, 119.

⁴⁴ W Decker, "Some Aspects of Sport in Ritual and Religion in Ancient Egypt", *Arys - Antigüedad Religiones Y Sociedades* 15 (2017), 11.

⁴⁵ Toby Wilkinson, *The Rise and Fall of Ancient Egypt* (London: Bloomsbury Publishing, 2010), 37.

düzen bozulacaktır. Bu hassas noktayı evrensel düzen ve uyumun garantisi olarak gören firavunlar bu sebeple ülkelerini Maat'ın koyduğu ilkelere göre yönetmiştir.⁴⁶ Maat kamu düzeni ve dünyanın ahengi gibi olumlu anlamları ifade ederken onun zıttı olan isfet ise Mısır'da kargaşa/ bozgunculuk, anarşi, fitne ve kaos gibi anlamlarıyla olumsuzluk çağrışımı olarak görülmüştür.⁴⁷

Maat, bir doktrini veya düşünce tarzını ifade eden sistem olmasının yanı sıra Mısır panteonunun ilâhî unsurlarından birini de ifade etmektedir. Mısır kraliyet mezar yazıtlarında Ra'nın kızı ve Evrenin Hanımı olarak tasvir edilen Maat aynı zamanda Mısır halkının hem evrensel hem de sosyal düzenini temsil eden bir tanrıçadır. Ruhsal idealleri ve ortak sosyal davranışları, tanrıça Maat'ın kişiliği ile ilişkilendiren Mısırlılara göre Maat, bir tanrıçanın adı olmasına ilave olarak kozmik ve sosyal alemde düzen, istikrar ve dengeye işaret eden soyut bir hakikat kavramıdır. Kozmos içinde düzeni muhafaza etmesi açısından evrensel olarak görülen Maat, felsefi bir ideal oluşturmaktadır. Yine Maat, firavunun istikrar ve düzeni sağlaması açısından politiktir ve adaletin tecellisidir. Bireysel anlamda ise düzen ve istikrarla uyumlu bir etik anlayışı gerektirdiği için kişilerde belirli ahlâkî ilkelere bağlılığı geliştirmektedir. Dolayısıyla Mısır halkı, Maat'ı sağlamakla görevli olan kutsal otoriteye yani firavun otoritesine teslim olmak yoluyla sürece uygun etik anlayış sergilemiş, böylece uyum ve istikrar sürecine katkı sağlamıştır.⁴⁸

Mısır'da kendisine ibadet edilen tanrılar içinde en bilineni ve en eski olanı hiç şüphesiz Ra'dır.⁴⁹ Ra, ilksel bir su kitlesinde, Nu'da kendini hasıl etmiştir. Tanrılar ise onun uzuvlarının isimleri olmuştur.⁵⁰ Ra, kutsal merkezi olan Heliopolis'te her bir firavunda yeniden vücutlaşan ilâhî hükümdar olarak, aynı zamanda da ilahların dedesi olarak kabul edilmiştir. Mühür taşlarında ve muskalarda resmedilen scarab (gübre böceği) de sadece ölümün ve tekrar doğuşun sembolü değil, aynı zamanda Ra'nın da nadir görülen bir sembolü olmuştur.⁵¹

Tanrı Ra'nın, biri yaşayanlar için sabahın erken saatlerinde güneşin doğmasıyla, diğeri ölümler için güneşin batmasıyla başlayan iki tane yaşam şafağı vardır.⁵² Mısırlıların inancına göre Ra, gün doğumundan öğleye kadar ve öğleden de gün batımına kadar duat'a yani öte dünyaya geçmek için bir

⁴⁶ Lisa K. Sabbahy, *All Things Ancient Egypt. An Encyclopedia of the Ancient Egyptian World* (California: Greenwood, 2019), Volume 1: A-K/323.

⁴⁷ Yasin Meral, *Samiri'nin Buzağısı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 45.

⁴⁸ Hakan Olgun, "Hz. Musa'nın Yüzleştiği Statüko: Kadim Mısır'ın Ma'at Doktrini", *Milel ve Nihal* 15/2 (2018), 160-161.

⁴⁹ Ra: Rau (vermek, yaptırmak, yaratmak) kelimesinden türetildiği ve böylece "yaratıcı" anlamına geleceği düşünülmektedir. Bk. Moret, *Histoire Ancienne*, 209.

⁵⁰ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*, 82.

⁵¹ Mürüvvet Kurhan, "Eski Mısır Dini", *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, ed. Sarıkçıoğlu Ekrem, (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002), 37.

⁵² Mürüvvet Kurhan, "Asırlar Boyu Tanrı Ré", *Belleten* 58/221 (1994), 14.

saltanat kayığıyla yolculuğa çıkmakta, birçok diğer tanrı da bu kayıkta ona eşlik etmektedir.⁵³ O gündüzleri kayığıyla gökyüzünde dolaşırken tüm canlılara ışınlarıyla hayat vermekte, geceleri ise yine başka bir kayıkla yerin altına inmekte, ölüleri ışınlarıyla ısıtarak onları diriltmektedir.⁵⁴

Ra'nın kayığının güneşi yok etme maksadıyla silahlanan yılan Apep'e⁵⁵ karşı korunması her zaman önem arz etmiştir. Kayığın korunması mitinde ilginç bir ayrıntıya da rastlıyoruz. Mısır'ın kötülük motifi olan ve hemen her mitolojik hikâyede kötülükle özdeşleştirilen Seth bu hikâyede iyi bir rol üstlenerek tanrı Thoth ile güneş kayığını yani Ra'nın Kayığı'nı korumaktadır. Güneş tutulmalarının ise kayığın korunamaması yüzünden olduğuna inanılmıştır.⁵⁶ Yılan Apep'le savaşmasının dışında fırtınalarla ve karanlıklarla da savaşarak tüm savaşları sonunda zafer elde eden Ra, ışınlarını bütün varlıklara eşit olarak dağıtarak her yere hayat bahşeder, otoriteyi, adaleti ve düzeni sağlar.⁵⁷ Ra'nın batı ufkuna ulaştığında ölümler diyarında ölmesi onun için geçici bir ölümdür, çünkü o yeraltının karanlık güçlerini her gün yenilgiye uğratacak ve bu döngü hiçbir değişikliğe uğramaksızın her gün devam ederek güneşin yeniden doğmasını sağlayacaktır.⁵⁸

Şu ana kadar sadece bir kısmını incelediğimiz Mısır tanrılarının sayısının çok fazla olduğu dikkati çekmektedir. İki bine yaklaşan tanrının olduğu Mısır'da bu tanrısal unsurların sadece az bir kısmı ayrıntılı olarak tanımlanmıştır.⁵⁹ Tanrılar, öte dünya makamını insanlara sağlama hususunda önemli bir rol oynamaktadır. Nitekim kişilerin uyması gereken kuralları ihmal etmeleri durumunda kendilerinin tanrılar tarafından uygulanacak bir takım manevi cezalara maruz kalacaklarına inandıkları bilinmektedir.⁶⁰

Mısır'da bazı bölgelerde ve belirli dönem aralıklarında bazı tanrılarının uluhiyet açısından diğerlerine göre makamda bir üstünlük sağladığını görebiliyoruz. Buna bir örnek olarak Orta İmparatorluk'ta Teb'e ait bir ilah olan Amon'la güneş ilahı Ra'nın birleşiminden oluşan Amon-Ra unvanlı ilahı verebiliriz. Bu yeni senkretik ilah Yeni İmparatorluk Dönemi'nde Mısır'ın

⁵³ Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, 2003, 206.

⁵⁴ Altay Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür* (İstanbul: Buke Yayınları, 2003), 175.

⁵⁵ Yılan Apep, diğer adı Apophis. Karışıklık çıkarmaya hazır güç, karanlığın ve mutlak kötülüğün simgesi, 30 dirsek uzunluğunda olduğu rivayet edilir. Bk. Kurhan, "Asırlar Boyu Tanrı Re", *Belleten* 58/14.

⁵⁶ E A Wallis (Ernest Alfred Wallis) Budge, *The Gods of the Egyptians, or, Studies in Egyptian Mythology* (London: Methuen & Co, 1904), 244.

⁵⁷ Kurhan, "Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Rê", 16.

⁵⁸ Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, 2003, 207.

⁵⁹ Hakan Olgun, *Hız. Musa'nın Muhalefeti: Horusu Öldürmek* (İstanbul: MilelNihal, 2021), 26.

⁶⁰ Yasin Meral, "Hz. Lokman'ın Öğütleri ve Antik Mısır'ın Sebait Metinleri", *Milel ve Nihal (Dergi)* 15/1 (2018), 9.

artık en büyük ilahı sayılmıştır.⁶¹ Amon, “Tanrıların Babası” ve Mısır halkının hükümdarı olan büyük kraliyet tanrısı olarak görülmüştür.⁶² Bu üstünlük sayesinde Amon-Ra’ya hizmet eden kahinler, her açıdan daha fazla nüfuz ve salahiyyete kavuşmuştur.⁶³ Ancak Mısır’da yüce bir ilahı, bu örnek özelinde Amon’un büyüklüğünü anlatılabilmek için dahi olsa diğer tanrılardan da bahsedilmesi, burada tam olarak monoteizme kapı aralayan bir ilah sisteminin yerleşmediğini göstermektedir. Amon, diğer tüm tanrıların senyörüdür örneğin.⁶⁴ Üstünlük sıfatının kullanıldığı bir ortamda, kendisine karşı üstün olunanlar zümresinin olması da gerekmektedir.

Burada aklımıza ilk kez Max Müller tarafından kullanılan henoteizm kavramı gelmektedir. Henoteizm, uygulamada politeizm olarak düşünebileceğimiz, prensipte ise monoteizme yakın bir görüştür. Daha sade ifadesi ile bir tanrının üstünlüğüne boyun eğmekle birlikte, diğer tanrıların da var olduğunu ikrar etme anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla henoteizm, yapısı gereği katkısız bir monoteizm olmaktan uzak olsa da yüzde yüz bir politeizm de değildir. Burada mabuda tapan kişi bir varlığı hem yüceltmekte hem de diğer mabutları da gözden çıkarmamaktadır.⁶⁵ Örneğin Tanrı Amon, bir devirde ön plana çıktığında kendisinin tek olduğu ve hatta monoteizme yakın bir şekilde onun zatından başka tanrı olmadığı da dillendirilirken, bu yüceliği anlatılabilmek adına onun “bütün tanrıların babası” ve daha da ötesinde en “kıdemlisi” olarak nitelenebilmesi elbette saf monoteizme gölge düşürmektedir.⁶⁶

O halde Mısır’ın tanrı inancını nasıl yorumlayabiliriz? Kendisinde monoteist izler görülmekle birlikte⁶⁷ tabii kuvvetlerin ve evrendeki işleyişin de ilahların şahsına atfedildiği ve bir nevi tanrı tezahürlerinin ortaya çıktığı görülebilmektedir. Bundan yola çıkılarak bu dinin tümüyle politeist unsurlar içerdiğini söyleyebilmek de mümkündür.⁶⁸ Mısır’ın dinsel metinlerinde kimi zaman “yaratıcı” vasfına haiz kimi zaman da “yaratılan” ve pek çok farklı forma sahip olduğu söylenen, yine bu dinsel metinlerde tek tanrıdan mı yoksa onun tezahürlerinden oluşan bir tanrılar panteonundan mı

⁶¹ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 221.

⁶² Ann Rosalie David, *Handbook to Life in Ancient Egypt* (New York: Oxford University Press, 1999), 153.

⁶³ Annamarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş* (İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999), 40.

⁶⁴ Mürüvvet Kurhan, “İmparatorluk Tanrısı Amon”, *Belleten [TTK Belleten] [Türk Tarih Kurumu Belleten]* 54/226 (1995), 581.

⁶⁵ M. Şemseddin Günaltay, *Dinler Tarihi Yeryüzündeki İlk Dinler* (İstanbul: Kesit Yay., 2006), 93.

⁶⁶ Kurhan, “İmparatorluk Tanrısı Amon”, 519.

⁶⁷ Alissa Michelle Bandy, *Death on the Horizon: Osteoethnography of the People of Akhetaten - ProQuest Dissertations & Theses Global - ProQuest* (University of Arkansas, Ph.D., 2019) (ProQuest Dissertations & Theses Global), 12. / Mısır’da monoteizmi savunan bazı isimler: Emmanuel de Rougé, Sir Peter le Page Renouf, Eugène Grébaud, Paul Pierret, Auguste Mariette. Bilgi için bk. Erik Hornung, *Conceptions of God in Ancient Egypt*, 18-22.

⁶⁸ Günaltay, *Dinler Tarihi Yeryüzündeki İlk Dinler*, 91.

bahsedildiği yeterince açık olmayan bir tanrı inancından bahsetmekteyiz.⁶⁹ Yaradılma ve çoklu tezahür sıfatlarını, yaratıcı vasfına bütün iradesiyle hakim olması gereken Kadir-i Mutlak bir tanrı kabul edemeyeceği için biz Mısır'daki bu tek tanrının sonsuz tezahürleri inancına, monoteizmden ziyade politeist unsurların hakim olduğu bir inanç gözüyle bakıyoruz.⁷⁰

Mısır'da gerçek anlamda monoteizme yakın olduğu düşünülen bir dönem de yaşanmıştır. XVIII. Sülale döneminde IV. Amenhotep⁷¹ devrinde tek tanrı inancının ön plana çıkıp, çoklu tanrılara ibadetin bir süreliğine durdurulmasına şahit oluyoruz.⁷² Saf bir monoteizm olup olmaması bakımından tartışmaya açık olan bu dönem kısa ömürlü olmuştur. Bu girişim haricinde Mısır dininin genel anlamda politeistik-henoteistik karakter taşıdığı, bazı dönemlerde de monoteizmden izler taşıyan bir yapı sergilediğini söyleyebiliriz.⁷³

2. ANTİK MİSİR'DA ÖLÜM TASAVVURU

Antik Mısır'da tanrı inancının kişinin hayata bakışını etkilediği bir gerçektir. Ancak bu hayatın aynıyla ve hatta çok daha kusursuz olarak devam edeceğine olan güçlü inanç, onlara hayatın ne anlama geldiğini, buna bağlı olarak da nasıl yaşanması gerektiğini düşündürmüş, neticede Mısırlıların ölüm ve ötesiyle ilgili fikirleri süreklilik kazanarak, daha onlar yaşarken bile ön planda tutulmuştur.

Ölüm düşüncesi, henüz yaşarken sosyal hayatın vazgeçilmez bir unsuru olarak düşünülmüş ve bu düşünce Mısır'da günlük yaşam tarzını belirleyen ana etken olmuştur. Mezar resimlerinde, papirüslerde ve birçok dini literatürde bu düşüncenin yansımalarını görmek mümkündür.⁷⁴ Mısırlılar günlük yaşamlarını daha çok ölümden sonrası için, öte dünyada kendilerini bekleyen yargılanma gününe hazırlanmak üzere düzenlemiştir.⁷⁵ Cenaze ritüelleri Antik Mısır toplumunda oldukça önemli bir yer kapladığı için, ölüme ve cenazeye dair ritüellerin nasıl yapılacağını açıklayan Mısır'ın zengin cenaze literatürü de aynı doğrultuda önem kazanmıştır.⁷⁶ Bu büyük cenaze külliyyatı içinde yer alan her türlü sihir ve büyü sözleri, dinsel metinler ve ölümler kitabı, mezar resimlerinden ayrı bir şekilde, ilaveten papirüslerin üzerine de yazılmış durumdadır.⁷⁷ Ayriyeten parşömenler üzerine de

⁶⁹ Hornung, *Conceptions of God in Ancient Egypt*, 25.

⁷⁰ Meryem Karagülle Çifçi, *Antik Mısır'da Tanrılar, Öte Dünya ve Din* (İstanbul: Banliyö Kitap, 2023), 13.

⁷¹ A. Moret, *The Nile and Egyptian Civilization* (New York: Routledge, 2013), 15.

⁷² Jean Vercoutter, *Eski Mısır* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 80.

⁷³ Çifçi, *Antik Mısır'da Tanrılar, Öte Dünya ve Din*, 15.

⁷⁴ "Egyptian Religion", *Columbia Electronic Encyclopedia*, (2021), 1-3.

⁷⁵ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi / Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*, 137.

⁷⁶ F Scalf, "From the Beginning to the End: How to Generate and Transmit Funerary Texts in Ancient Egypt", *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 15/2 (2016), 202.

⁷⁷ Mehmet Atılgan, "Antik Çağın En Önemli Yazı Malzemesi: Papirüs", *Information World / Bilgi Dünyası* 7/2 (2006), 294.

yazılmış olan bu zengin literatürle Mısır'ın soyut kültürel mirası da aktarılmıştır.⁷⁸

Yapılan bazı çalışmalarda bilhassa ilk hanedanlıklar döneminde yaşayan Mısırlıların ortalama yaşam süresinin bir hayli kısa olduğu görülmektedir.⁷⁹ Dünyada sahip olunabilen bu kısacık yaşamı öte âlemde de aynıyla, hatta çok daha iyi bir şekilde devam ettirebilme güdüsü bu yüzden önem kazanmıştır. Mısırlıların belki de altın ve gümüşe verdikleri önem ve onlarla çeşitli eşyalar yapıp kullanmaları, ayrıca eşyaya olan özenleri ve hediyeleşme kültürünün yoğunluğu da onların çoğu dönem refah içinde yaşadıklarını ve bu refahı ebedileştirmeye çalıştıklarını gösterebilmektedir.⁸⁰ İlaveten Nil'in kendilerine verdiği tarım imkanları sayesinde de hayatlarından memnun olan Mısırlılar, aynı hayat tarzının öte âlemde de devam edebilmesi için ölümler ülkesine kendilerini çıkaracak tüm yolları mümkün olduğunca kolaylaştırmak adına ölümlere yardımcı olacak çok sayıda dinsel kitap, orada karşılaşabilecekleri engelleri aşabilmeleri için büyü ve tılsımlı sözler derlemişlerdir.⁸¹ Bu bağlamda Mısır cenaze edebiyatının en eski koleksiyonu olan "Piramit Metinleri",⁸² Eski İmparatorluk devri sonunda son bulan Piramit Metinleri'nin ifşası sonucu yalnızca firavunlar için geçerli olan bu metinlerden esinlenerek, fakat onlarda bir takım değişiklikler de yapılarak herkes için geçerli olabilecek,⁸³ tabut ve sandukalar üzerine yazılan "Tabut Metinleri"⁸⁴ ve Yeni Krallık ve Geç Dönemin genellikle papirüse yazılmış ölüm özdeyişleri olarak bilinen "Ölümler Kitabı"⁸⁵ oldukça önemli bir yere sahiptir.

Ölüm düşüncesi Mısırlıları sürekli olarak meşgul etmiştir. Krallar için piramitlerin, yüksek düzey memurlar için devasa mezar anıtlarının inşa edilmesi, bu anıt mezarların ve anma şapellerinin en ince ayrıntısına kadar donatılıp süslemesi, stellerin, adak masalarının, lahitlerin ve heykellerin özenle hazırlanması, tabutlara gösterilen özen, cenaze adaklarının satın alınması ve cenaze törenlerinin titizlikle yürütülmesi gibi faaliyetler Mısır

⁷⁸ Leslie Scott Baker Jr, *Archaeological Backgrounds of the Sanctuary: A Search for Egyptian Cultural Influence in the Construction of the Hebrew Tent-Sanctuary*, Proquest Dissertations and Theses (Ann Arbor: Andrews University, Ph.D., 2019) (Proquest Dissertations & Theses Global (2306501402), 30.

⁷⁹ Muhsin Haji Azeez Babila, "Eski Mısır'da Kadın", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 (2016), 134.

⁸⁰ P Galpaz-Feller, "Silver and Gold, Exodus-III,22 (Examining the Motif of Gift Acceptance as a Theological Literary Expression of a Common Custom in Ancient Egypt)", *Revue Biblique* 109/2 (Nisan 2002), 197.

⁸¹ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 42-43.

⁸² Geraldine Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology* (California: ABC-CLIO, 2002), 9.

⁸³ XII. Hanedan devrinde resmi olarak halkın da ölümle ilgili usullerden yararlanmasına izin verilmiştir. Bk. Kurhan, "Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re", *Belleten* 57/25.

⁸⁴ Mürüvvet Kurhan, "Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasî ve Dinî Durum", *Belleten [TTK Belleten] [Türk Tarih Kurumu Belleten]* 57/220 (1993), 711.

⁸⁵ Erik Hornung, *Mısır Bilime Giriş* (Kabalıcı Yayınevi, 2004), 90.

toplumunun ölümü tüm olası eylemlerin nesnesi haline getirdiğini göstermektedir.⁸⁶

Mısır'da ölüm tasavvurunun daha işlevsel hale gelmesi bizzat ölümle ilişkilendirilen tanrılar sayesinde daha hızlı ve kalıcı olmuştur. Tapınaklarda ya da cenaze odalarının duvarlarında henüz öte aleme ulaşmış ölüyü yargılamak üzere tahtında oturan alt dünyanın efendisi Osiris figürünün sıklıkla kullanılması; ölüyü mumyalamakla, onun kalbinin tartılmasına yardım etmekle ve ona öte alemde rehber olmakla görevli olan Anubis ilahının cenaze metinlerinde sıklıkla boy göstermesi hatta ölüyü mumyalamakla görevli Mısırlı din adamlarının bir Anubis maskesi takarak kendilerini bu tanrının kişiliğine büründürmesi gibi detaylar ölüm kültürünü bizzat alt dünya tanrıları aracılığıyla pekiştirmiştir.⁸⁷

Mısır'da, yaşam ve ölüm birbirini tamamlayan ve birbirinin devamı niteliğinde olan iki unsur olarak görüldüğü için Mısırlılarda ölümü yaşama ve yaşamı da ölüme tercih etme düşüncesi aktif rol oynamamıştır. Ancak Mısırlıların ölüm karşısındaki tutumları ekonomik düzeyi birbirinden farklı olan toplum sınıflarına göre değişebilmiştir. Egemen sınıf karşısında ölüme karşı çok daha rahat bir tavır sergileyebilmiş olan halk kesimine nazaran zengin sınıf insanı genelde ölüm sonrası yaşamdan tedirginlik duymuş, öte dünyada da bu dünyada alıştığı rahat yaşamı sürdürememekten ve tanrıların onu çalıştırmamasından korkmuştur. Öte dünyada işe çağırılması, zengin bir Mısırlı için felaketle eş anlama gelmektedir. Bu duygu onları öylesine tedirgin etmiştir ki, işe çağırılmayı önlemek için mezarlarına ellerinde iş aletleri bulunan heykelcikler (shaptis/ushaptis) koydurmuş ve bunların öbür dünyada kendi yerlerine tarla ve bahçe işlerinde çalışacaklarına inanmışlardır. Bunu garantiye alabilmek için de mezarlarına, öte dünyada işe çağırılmaları durumunda kendileri yerine bu heykellerin gitmesini emreden yazılar da koydurmuşlardır.⁸⁸

Mısır inancına göre insanı oluşturan unsurlardan olan beden, maddi ve fiziksel olarak tanımlanırken ruh ise genellikle tinsel özelliğiyle ön plana çıkmaktadır.⁸⁹ Mısırlılara göre ölüm sırasında ruh bedeni terk ediyor olsa da⁹⁰ beden eğer şartlara uygun olarak muhafaza edilebilirse, ruh yeniden cesede dönmektedir. Bedeni, oluşabilecek her çeşit tahribata karşı korumak bu yüzden Mısırlılar için en temel kutsal görevlerden biri olarak

⁸⁶ Jan Assmann - David Lorton, *Death and Salvation in Ancient Egypt* (London: Cornell University Press, 2005), 17.

⁸⁷ Salima Ikram, *Death and Burial in Ancient Egypt* (Cairo, Egypt: The American University in Cairo Press, 2015, ts.), 29, 36.

⁸⁸ Lisa K. Sabbahy, *All Things Ancient Egypt. An Encyclopedia of the Ancient Egyptian World* (California: Greenwood, 2019), V.1: A-K/14.

⁸⁹ Rb Finnestad, "On Transposing Soul and Body into a Monistic Conception of Being, an Example from Ancient-Egypt", *Religion* 16/4 (Ekim 1986), 359.

⁹⁰ Ölümle bedenden ayrılan ve ona hayat ve belirgin bir şahsiyet bahşeden bu kuvvete Mısırlılar Ba adını vermektedir. Bk. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 43.

görülmüştür. Hatta ölen kişinin hayatını ne şekilde geçirdiğine dair mezar resimleri, yine mezarlara konulan yazılar, ölene hatıralarını anımsatarak öte dünyadaki yeni hayatını daha güzel geçirmesini temin etmek amacıyla kullanılmıştır.⁹¹

Mısır inancına göre ölüm, lanetlenmiş olanlar haricinde nihai bir son değil, gençliği ve yaşamı yineleyen, yaşamın birbirinden farklı iki bölümünü birbirine bağlayan bir eşiktir. Öldükten sonra gidilecek yer olan öte dünya ise bir yandan kişinin “tanrı” olmasının yolunu açabilecek bir fırsat olurken diğer yandan ise ölen kişiyi sonsuza dek yok edebilecek tehlikeli bir âlem olabilmektedir. Bu fırsat firavun gibi kutsiyette yüceliğin zirvesine ulaşmış bir şahısla aynı konumu vadetmesi bakımından eşitlikçi bir yaklaşım olmasıyla dikkati çekerken, bir yandan da dünyada sahip olunan akraba ve eş dost ile yeniden buluşabilmeyi vadetmesi yönüyle arzulanan bir öte âlem olarak tahayyül edilmiştir.⁹² Mısırlılar özellikle bu vaatlere kavuşabilmek adına kötü akıbetle karşılaşmamak için mezar bakımına, onların donatılmasına, ölülerin cesetlerini en iyi şekilde muhafaza etmeye son derece özen göstermiştir.⁹³ Bilhassa insan düşüncesinin merkezi olarak görülen kalp, Mısırlılar tarafından diğer organlardan ayrı olarak farklı bir biçimde mumyalanmış ve vücudun içine koyulduğu tabuttan ayrı olarak bir vazoda muhafaza edilmiştir.⁹⁴

Cesedin korunabilmesi için de mumyalama işlemi önem kazanmıştır. Bedenin çürümemesi son derece önemlidir. Bu öneme binaen Mısırdaki oldukça gelişmiş bir cenaze literatürü de oluşmuştur. Tahnit yani mumyalama konusunda çok ileri seviyede olan Mısır medeniyeti aynı zamanda mumyalama usûllerini kullanma bakımından da tarihte ilk olarak bilinmektedir.⁹⁵

Mumya, bir insan veya hayvanın yapay olarak korunmuş bedenidir ve Eski Mısır'da ölümün en önemli tezahürüdür.⁹⁶ Önce hareketsiz ve çıplak bir ölüden başka bir şey olmayan ceset, mumyalama sayesinde⁹⁷ ölü bir İlah Osiris haline gelmektedir. Bu yüzden cesedin kokmaması, öbür dünyada yeniden nefese kavuşabilmesi açısından önem arz etmektedir.⁹⁸ Nitekim

⁹¹ Kurhan, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Rê”, 11.

⁹² Kurhan, “Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasî ve Dinî Durum”, 710.

⁹³ Hornung, *Mısır Bilime Giriş*, 80.

⁹⁴ Mürüvvet Kurhan, “Eski Mısır Kraliyet Tanrısı Ptah”, *Belleten [TTK Belleten] [Türk Tarih Kurumu Belleten]* 58/222 (1994), 269. / Kalbe ne yapıldığıyla ilgili ikinci görüş ise, kalbin yerinde kaldığı. Çünkü Ölümler Kitabı'nda şöyle yazar: “Gerçek, kalbin seninle birlikte olacak”. Bk. Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*, 71.

⁹⁵ A. Süheyl Ünver, “Eski Mısır'da, İslam Dünyasında ve Bizde Tahnit Maddeleri Hakkında”, 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı Melanges Fuad Köprülü*, (2010), 582.

⁹⁶ Ikram, *Death and Burial in Ancient Egypt*, 47.

⁹⁷ İnsan bedenine yönelik bazı temel kavramlar (Ka, Ba, Khat, Ren), Mumyalama, Ağız Açma, Tanrılar Mahkemesi, Ruhun Tartılması, Olumsuz İtiraf, Cennet-Cehennem Tasavvurları ve Duat Âlemi hakkında detaylı bilgi için bk. Çifçi, *Antik Mısır'da Tanrılar, Öte Dünya ve Din*, 49-66.

⁹⁸ Albert Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı: British Museum'daki Ani, Hunefer, Anhai Papirüslerine*

Tanrıça İsis de aynı şekilde eşi Osiris'i bulup onun ölü bedenini korumak için girişimlerde bulunmuş, kalbini yeniden çalıştırabilmek için bazı tılsımlı sözler kullanmıştır. Mısırlılar da yakınları öldüğünde tıpkı İsis gibi bu tılsımlı sözler ve muskaları kullanmış, onları tabutların üzerine yazmıştır.⁹⁹ Osiris'in bu şekilde önce hayata dönmesi fakat ardından öte dünyanın hâkimi olması ve dünyadaki hakimiyeti kendi oğlu olan Horus'a devretmesi Mısırlılar için Osiris'i dirilişin simgesi haline getirmiştir.¹⁰⁰

Her ne kadar iyi mumyalanmış olsa da çevresel şartlardan, bazen kurumaktan bazense nemden bazı cesetlerin zarar görebileceği, dolayısıyla Mısırlıların ölüm sonrası inancına göre sadece mumyalama işleminin gerçekleştirilmiş olmasının tek başına kusursuz dirilişi garanti de edemeyeceği yadsınamaz bir gerçektir. Bu gerçek aslında Mısırlılar tarafından da bilinmektedir. Peki bu risklere rağmen mumyalama işleminin temel amacı nedir? Bu sorunun cevabını belki de Ölüler Kitabı'nda geçen ve bir ölünün sözü olan şu kısım aydınlatabilmektedir: "Ben varım, ben yaşıyorum, ben yeşeririm."¹⁰¹ Dikkat edilirse ölü yeşermekten bahsetmektedir. O halde beden kısmen bozulması, ya da deformasyon geçirmesi çok da önemli değildir. Önemli olan kendisinden yeniden sürgün verip, ruhsal bedeni yeniden bu fiziksel bedenden oluşturacak maddenin elde olmasıdır ve buna kuvvetle inanmaktır.¹⁰²

Ölümü baskılayan kültürlerle ölümü içselleştiren kültürler arasındaki temel fark, bu iki kültürün canlılar dünyası ile ölümler dünyasına olan bakış açılarındadır.¹⁰³ Mısırlılar ölümü ne tam olarak içselleştirmiş ne de tüm yönleriyle baskılamıştır. Mısırlıların ölümü tüm düşünce ve eylemlerinin merkezine koymaları, ölümden nefret etme ve onu kabullenememe eğilimlerinden kaynaklanmaktadır. Mısırlılar ölümden nefret ettikleri nispette de yaşamayı sevmiştir. Onlar nezdinde ölüm evi olan mezarlar aslında yaşam içindir. Bu yüzden ölüme karşı bir önlem maksadıyla ölüyü hayatta görüldüğü gibi tasvir etmişler, iyi giyimli, makamının görevlerini yerine getiren, tanrılara tapan, avlanan ve yargılamanın başarılı sonuçlarından bahseden metinleri mezarlarına yerleştirmişlerdir. Bu resimler ve metinler Mısırlılar nezdinde ölümün daha güzel, daha zengin ve tatmin edici bir hayata nazik bir geçişten başka bir şey olmadığını düşünmemize neden olmaktadır.¹⁰⁴

Bütün bu çabalar bir nevi tecrit ve çürüme karşısında duyulan dehşet, karanlık, bozulma, parçalanma, ilahî olandan uzaklaşarak yok olma

Göre (İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 2006), 53-71.

⁹⁹ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*, 142-143.

¹⁰⁰ Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, 2003, 119.

¹⁰¹ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*, 143.

¹⁰² Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*, 142-144.

¹⁰³ Assmann - Lorton, *Death and Salvation in Ancient Egypt*, 14.

¹⁰⁴ Assmann - Lorton, *Death and Salvation in Ancient Egypt*, 17-18.

düşüncesine karşı gösterilen karşı-dünyanın hedefidir. Mısır cenaze dünyası, gerçekten ölüme meydan okuyan bir karşı-dünya halini almıştır. Bu karşı-dünyayı diğerlerinden ayıran benzersiz yanı ise bunun bir fantezi ve inanç kurgusu olmasından ziyade farmakoloji, anatomi, keten dokuma da dahil her türlü bilimsel faaliyetin ve mezarların hazırlanması için gereken mimarlık faaliyetlerinin ortak bir ürünü olmasıdır. Ölümü olduğu gibi kabullenip gelişmeleri sürece bırakmak yerine sürece egemen olmayı hedefleyen Mısır'ın ölüme bakışı bu nedenle hiçbir kültürde olmadığı kadar dünyevi olmuştur. Daha açık bir ifadeyle, hiçbir zaman bu kadar dünyevi bir sonraki dünya olmamıştır. Mısırlılar da bu anlamda ölümü yenemeseler bile en azından onunla "başa çıkabilme" uğruna fazlaca düşünüp hesap yapmış bir millet olarak akıllarda kalmıştır.¹⁰⁵

SONUÇ

Antik Mısır Uygarlığı, kendinden sonra gelen pek çok uygarlığa esin kaynağı olmuş, günümüzde hala arkeolojik kazılarla aydınlatılmaya çalışılan oldukça köklü bir uygarlıktır. Onları diğer medeniyetlerden ayıran en belirleyici unsur hiç kuşkusuz dünyaya, öte âleme ve o âlemde yaşayacaklarına dair beklenti ve tasavvurlarını somutlaştırarak papirüslere, tapınaklara, mezar odalarına ve pek çok esere yansıtması olmuştur.

Mısır Uygarlığının din algısına baktığımızda öncelikle geniş bir tanrılar panteonu görmekteyiz. Bu panteon, öne çıkarılan belli başlı tanrılarıyla Mısır'ın istikrarını ve sosyal düzenini korumak açısından kilit rol üstlenmiştir. Mısırlılar, yaşayan tanrılardan krallık mirasını devralan, adeta seçilmiş bir halk olduklarına inanmıştır.

Antik Mısır Medeniyetinde göz önüne sermeye çalıştığımız tanrı ve öte dünya tasavvurları ve bu tasavvurlar neticesinde şekillenmiş olan ölüm düşüncesi, yıllar sonrasına da etki eden bir öte dünya literatürünün oluşmasına sebebiyet vermiş ve geriye günümüzde bile kolayca inceleyebileceğimiz bir antik miras bırakmıştır. Ölüm fikrinde ve bu mirasın bırakılmasında temel düşünce, dünya hayatına ve onun imkanlarına olan bağlılık ve bu hayatın aynı ile ölümden sonrasında da devam etmesini isteme düşüncesidir.

Mısır, özellikle Nil Nehri'nin kendilerine sağladığı ekonomik üstünlüğü de elde ederek döneminin müreffeh yaşam standartlarını sağlamış gibi görünmektedir. Nitekim gerek mezar resimlerinde buğday ekip biçen, dans eden insan figürlerinden gerekse mezarlara bırakılan eşyanın kalitesi ve hammaddesinden bu yaşamın, neden süreklilik arz etmesi gerektiği anlaşılabilir.

Süreklilik söz konusu olduğunda değişmezlik ilkesi gereği ortaya çıkan

¹⁰⁵ Assmann - Lorton, *Death and Salvation in Ancient Egypt*, 18-19.

ve firavunun da garantörlüğünü yaptığı “maat” (değişmezlik) prensibi, bu süreğenliğin garantisi olarak görülmüştür.

Mısır’da tüm bu öte dünya fikrine eşlik eden, dahası bu fikri destekleyip kozmik ve ilahî düzen, değişmez yasa da diyebileceğimiz maatın korunmasına yardım eden bir tanrılar panteonu bulunmaktadır. Her ne kadar bazı dönemlerde monoteist unsurların hakimiyeti dikkat çekse de genel eğilimin politeizmde toplandığını görebilmekteyiz. Mısır, geniş bir tanrı panteonuna sahiptir. Tanrılar ve özellikle tanrı olarak algılanan firavun, değişmez yasanın yani maatın temin edicisidir. Sıradan bireyler de bu özel statüden pay alacak, ölüm aslında bir son değil, bu statüden pay alma gününün gelip tanrılığa yükselme imkanının doğduğu gün olacaktır. Bu sebeple bedeni de aynen koruyup bu dirilişe hazırlama ihtiyacı içinde olan Mısırlıların, bedeni dirilişi, dünyadaki bedenden sürgün verecek yeni bir diriliş olarak algıladığı muhakkaktır. Gerek ölüme gerek günlük hayattaki kurallara sıkı sıkıya bağlı olup “tanrı” ve “ölüm” tasavvurlarını ön plana çıkarmalarında da bu etken esastır.

KAYNAKÇA

- Assmann, Jan - Lorton (transl.), David. *Death and Salvation in Ancient Egypt*. London: Cornell University Press, Abridged and Updated., 2005.
- Atilgan, Mehmet. “Antik Çağın En Önemli Yazı Malzemesi: Papirüs”. *Information World / Bilgi Dnyasi* 7/2 (Ekim 2006), 293-312. <https://doi.org/10.15612/bd.2006.378>
- Babila, Muhsin Haji Azeez. “Eski Mısır’da Kadın”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 (2016), 129-144. <https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=uvt&AN=209299&lang=tr&site=ehost-live>
- Baker, Leslie Scott, Jr. *Archaeological Backgrounds of the Sanctuary: A Search for Egyptian Cultural Influence in the Construction of the Hebrew Tent-Sanctuary*. ProQuest Dissertations and Theses. Ann Arbor: Andrews University, Ph.D., 2019. ProQuest Dissertations & Theses Global (2306501402). <https://www.proquest.com/dissertations-theses/archaeological-backgrounds-sanctuary-search/docview/2306501402/se-2?accountid=159111>
- Bandy, Alissa Michelle. *Death on the Horizon: Osteoethnography of the People of Akhetaten - ProQuest Dissertations & Theses Global - ProQuest*. University of Arkansas, Ph.D., 2019. ProQuest Dissertations & Theses Global. <https://www.proquest.com/pqdtglobal/docview/2317592673/3246224FF36E45CBPQ/19?accountid=159111>
- Brewer, Douglas J. *Mısır ve Mısırlılar*. Arkadaş Yayınevi, 2011.
- Budge, E. A. Wallis. *Legends of the Egyptian Gods*. New York: Dover Publications, 1994.
- Budge, E A Wallis (Ernest Alfred Wallis). *The Gods of the Egyptians, or, Studies in Egyptian Mythology*. London: Methuen&Co, 1904.
- Budge, Ernest Alfred Wallis. *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*. B.y.: Dönüşüm Basım Yayım, 2001.
- Bunson, Margaret R. *Encyclopedia of Ancient Egypt*. Facts On File, 2002.
- Černý, Jaroslav. *Ancient Egyptian Religion*. Hutchinson’s University Library, 1957.

- Champdor, Albert. *Mısır'ın Ölüler Kitabı: British Museum'daki Ani, Hunefer, Anhai Papirüslerine Göre*. Ruh ve Madde Yayınları (RM), 2006.
- Curry, Andrew. "Egypt's Eternal City". *Archaeology* 72/2 (03 Nisan 2019), 26-33. <https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=asn&AN=134419205&lang=tr&site=ehost-live>
- Çifçi, Meryem Karagülle. *Antik Mısır'da Tanrılar, Öte Dünya ve Din*. İstanbul: Banliyö Kitap, 2023.
- David, Ann Rosalie. *Handbook to Life in Ancient Egypt*. Oxford University Press, 1999.
- Decker, W. "Some Aspects of Sport in Ritual and Religion in Ancient Egypt". *Arys-Antiguedad Religiones Y Sociedades* 15 (2017), 11-20. <https://doi.org/10.20318/ARYS.2017.3839>
- Desplancques, Sophie. *Antik Mısır*. Dost Kitabevi, 2016.
- Döner, Ertuğrul - Menteş, Savaş. "Gelenek Aktarımı: Atalar Dini (Mısır Kültürü, Hz. Musa ve İsrailoğulları Örneği)". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2022), 173-200. <https://doi.org/10.30627/cuilah.1158936>
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi - Cilt 1 - Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*. İstanbul: Kabalci Yayınevi, 2003.
- Finnestad, Rb. "On Transposing Soul and Body into a Monistic Conception of Being, an Example from Ancient-Egypt". *Religion* 16/4 (Ekim 1986), 359-373. [https://doi.org/10.1016/0048-721X\(86\)90020-5](https://doi.org/10.1016/0048-721X(86)90020-5)
- Galpaz-Feller, P. "Silver and Gold, Exodus-III,22 (Examining the Motif of Gift Acceptance as a Theological Literary Expression of a Common Custom in Ancient Egypt)". *Revue Biblique* 109/2 (Nisan 2002), 197-209.
- Günaltay, M. Şemseddin. *Dinler Tarihi Yeryüzündeki İlk Dinler*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2006.
- Gündüz, Altay. *Mezopotamya ve Eski Mısır Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür*. İstanbul: Büke Yayınları, 2003.
- Halman, Talat Sait. *Eski Mısır'dan Şiirler - Güneş-Tanrı İle Sevgi Ozanı*. Yapı Kredi Yayınları, 2. Basım, 1995. <http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=45F498A1AAFD6B51C7B2EC7A185AE103>
- Hayen, Todd. *Ancient Egyptian Sacred Science and the Loss of Soul in Modern Materialism. ProQuest Dissertations and Theses*. United States -- California: Pacifica Graduate Institute, Ph.D., 2014. <https://www.proquest.com/publiccontent/docview/1625429792/abstract/5B4B27F817124F32PQ/10>
- Hornung, Erik vd. (ed.). *Ancient Egyptian Chronology*. Leiden ; Boston: Brill, 2006.
- Hornung, Erik. *Conceptions of God in Ancient Egypt: The One and the Many*. Cornell University Press, 1982.
- Hornung, Erik. *Mısır Bilime Giriş*. Kabalci Yayınevi, 2004.
- Ikram, Salima. *Death and Burial in Ancient Egypt*. Cairo, Egypt: The American University in Cairo Press, 2015, ts.
- İnan, Afet. *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
- Kurhan, Mürüvvet. "Asırlar Boyu Tanrı Rê". *Bellekten* 58/221 (1994), 001-028.
- Kurhan, Mürüvvet. "Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Rê". *Bellekten* 57/218 (1993), 001-026. <https://belleten.gov.tr/tam-metin/2237/tur>
- Kurhan, Mürüvvet. "Eski Mısır Dini". *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. ed. Sarıkçıoğlu Ekrem. Fakülte Kitabevi Yayınları. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002.
- Kurhan, Mürüvvet. "Eski Mısır Kraliyet Tanrısı Ptah". *Bellekten [TTK Bellekten] [Türk Tarih Kurumu Bellekten]* LVIII/222 (1994), 265-278.

- http://ktp2.isam.org.tr/detayilhmkltz.php?navdil=tr&midno=139552500&tar_ama=eski+m%C4%B1s%C4%B1r
- Kurhan, Mürüvvet. "Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasî ve Dinî Durum". *Belleten [TTK Belleten] [Türk Tarih Kurumu Belleten]* LVII/220 (1993), 699-729. http://ktp2.isam.org.tr/detayilhmkltz.php?navdil=tr&midno=139554375&tar_ama=eski+m%C4%B1s%C4%B1r
- Kurhan, Mürüvvet. "İmparatorluk Tanrısı Amon". *Belleten [TTK Belleten] [Türk Tarih Kurumu Belleten]* LIX/226 (1995), 499-582. http://ktp2.isam.org.tr/detayilhmkltz.php?navdil=tr&midno=139603125&tar_ama=imparatorluk%20tanr%C4%B1s%C4%B1%20amon
- Leonard William King - Henry Reginald Holland. "Yeni Keşifler Işığında Mısır, Kalde, Suriye, Babil ve Asur Tarihi", 409.
- Meral, Yasin. "Hz. Lokman'ın Öğütleri ve Antik Mısır'ın Sebait Metinleri". *Milel ve Nihal (Dergi)* XV/1 (2018), 7-32. http://ktp2.isam.org.tr/detayilhmkltz.php?navdil=tr&midno=111780000&tar_ama=antik+m%C4%B1s%C4%B1r
- Meral, Yasin. *Samiri'nin Buzağısı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Meyer-Dietrich, Erika. "When Natural Phenomena Enter the Symbolic Sphere: An Ecological Perspective on Ritual Texts within the Egyptian Funerary Cult". *Numen* 51/1 (2004), 1-19. <http://www.jstor.org/stable/3270536>
- Moret, A. *The Nile and Egyptian Civilization*. Routledge, 2013.
- Moss, Kelly A. *The Development and Diffusion of the Cult of Isis in the Hellenistic Period*. ProQuest Dissertations and Theses. United States -- Arizona: The University of Arizona, M.A., 2017. <https://www.proquest.com/publiccontent/docview/1909315562/abstract/5B4B27F817124F32PQ/4>
- Oestigaard, T. *Sources of Religion*, 2018.
- Olgun, Hakan. "Hz. Musa'nın Yüzleştiği Statüko: Kadim Mısır'ın Ma'at Doktrini". *Milel ve Nihal* 15/2 (28 Aralık 2018), 149-169. <https://doi.org/10.17131/milel.505037>
- Olgun, Hakan. *Hz. Musanın Muhalefeti: Horusu Öldürmek*. MilelNihal, 2021.
- Özer, Yusuf Ziya. *Mısır tarihi*. Verlag nicht ermittelbar, 1987.
- Pinch, Geraldine. *Handbook of Egyptian Mythology*. California: ABC-CLIO, 2002.
- Redman, Tiffany Ann. *Mut and Her Inner Circle: A Study of the Interconnectedness of the New Kingdom Goddesses at Thebes*. ProQuest Dissertations and Theses. Ann Arbor: The University of Memphis, Ph.D., 2021. ProQuest Dissertations & Theses Global (2604875372). <https://www.proquest.com/dissertations-theses/mut-her-inner-circle-study-interconnectedness-new/docview/2604875372/se-2>
- Remler, Pat. *Egyptian Mythology A to Z, 3rd Edition*, 2010. <http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=169f3ff0d10cf70ea6643ffd390b54fc>
- Rodbard, Simon. "The Heart Scarab of the Ancient Egyptians". *American Heart Journal* 45/6 (01 Haziran 1953), 918-924. [https://doi.org/10.1016/0002-8703\(53\)90140-9](https://doi.org/10.1016/0002-8703(53)90140-9)
- Rossi, Corinna. "On Measuring Ancient Egyptian Architecture". *The Journal of Egyptian Archaeology* 106/1-2 (01 Haziran 2020), 229-238. <https://doi.org/10.1177/0307513320975782>
- Sabbahy, Lisa K. *All Things Ancient Egypt. An Encyclopedia of the Ancient Egyptian World*. California: Greenwood, 2019.

- Scalf, F. "From the Beginning to the End: How to Generate and Transmit Funerary Texts in Ancient Egypt". *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 15/2 (2016), 202-223. <https://doi.org/10.1163/15692124-12341274>
- Schimmel, Annamarie. *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999.
- Shaw, Ian - Bloxam, Elizabeth. *The Oxford Handbook of Egyptology*. New York: Oxford University Press, 2021.
- Shaw, Ian - Nicholson, Paul T. *The British Museum Dictionary of Ancient Egypt*. London: British Museum Press, 2008.
- Tiele, Cornelis Petrus. *Comparative History of the Egyptian and Mesopotamian Religions*. Trubner, 2007.
- Ünver, A. Süheyl. "Eski Mısır'da, İslam Dünyasında ve Bizde Tahnit Maddeleri Hakkında". *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, 581-587. http://ktp2.isam.org.tr/detayilhmkltz.php?navdil=tr&midno=138101250&tar_ama=eski+m%C4%B1s%C4%B1r
- Valbelle, Dominique. *Eski Mısır'da Yaşam*. çev. Cem Muhtaroğlu. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1992.
- Vercoutter, Jean. *Eski Mısır*. İletişim Yayınları, 2020.
- Wiedemann, Alfred. *Religion of the Ancient Egyptians*. Courier Corporation, 2012.
- Wilkinson, Richard H. *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*. New York: Thames & Hudson, First edition, 2003.
- Wilkinson, Toby. *The Rise and Fall of Ancient Egypt*. London: Bloomsbury Publishing, 2010.
- Wilkinson, Toby A. H. *Eski Mısır: MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*. Say Yayınları, 2013.
- "Egyptian Religion". *Columbia Electronic Encyclopedia, 6th Edition*, 1-3. <https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=asn&AN=134512834&lang=tr&site=ehost-live>

 Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

 Yazar(lar) / Author(s): Meryem Karagülle Çifçi.

 Çıkar Çatışması / Conflict of Interests: Yazar(lar), çıkar çatışması olmadığını beyan eder(ler). / The authors declare that they have no competing interests.